

Məsihi Təbrizi divanında rədif və onun yeri

Pəri Hübətova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: hasanlipari@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə XVI əsr şairi Məsihi Təbrizinin bu vaxta qədər xüsusi tədqiq olunmamış lirik şeirlər divanında işlənən rədiflər və onların mətdəki yeri, rolu və poetik funksiyası nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, şairin istifadə etdiyi rədiflər şeirin daxili məzmunundan xəbər verdiyi kimi, onun ritm, ahəng və intonasiya baxımından zənginliyini də göstərir. Məsihinin şeirlərində istifadə olunan rədiflər zənginliyi və rəngarəngliyi baxımından da diqqəti cəlb edir. Bu, özünü həm həmin rədiflərin neçə sözdən ibarət olması, həm hansı nitq hissələrinə mənsubluğu, həm də milli və alınma sözləri əhatə etməsi baxımından göstərir. Məsihi öz qələminə məxsus orijinal rədiflər hesabına, eyni zamanda sələflərindən yaradıcı şəkildə bəhrələndiyi rədiflər vasitəsilə şeirlərinə ayrıca bir ritm və ahəngdarlıq gətirmişdir. Şairin divanının bu baxımdan araşdırılması orta əsrlər Azərbaycan divan şeirində rədif sisteminin öyrənilməsi sahəsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Məsihi, divan, ahəng, qafiyə, rədif

Radif and its place in the Divan by Masihi Tabrizi

Pari Humbatova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: hasanlipari@gmail.com

Abstract. The article discussed radifs used in the divan – lyrical poems by Masihi Tabrizi, a poet of the XVI century which have not been studied since present and their place in text, role and poetic function. It is noted that radifs used by the poet shows the circumstances in terms of content, its rhyme, harmony and intonation. The diversity and variety of the lines used in Masihi's poem draw the attention. This can be seen in the number of words those radifs contain, the parts of speech they belong to, and whether they contain native or loanwords. Masihi created rhythm and harmony in his poems both through the original radifs by him and through the radifs he creatively benefited from his predecessors. It is important to research the poet's divan from this perspective in studying the radif system in medieval Azerbaijani divan poetry.

Keywords: Masihi, divan, harmony, rhyme, radif

Giriş / Introduction

XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi olan Məsihi Təbrizinin ədəbi irsi günümüzədək xüsusi tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmamışdır. Şairin elm aləminə lirik şeirlərdən

ibarət olan yeganə bir "Divan"ı məlumdur. Həmin divanı tapıb üzə çıxararaq nəşr etdirən AMEA-nın müxbir üzvü Əlyar Səfərlı yanlış olaraq onu XVII əsrdə yaşamış və yalnız "Vər-

qa və Gülşə" müəllifi kimi tanınan Şeyx Məsud Rükəddin Məsihiyə aid etmişdir. Sonralar ədəbiyyat tarixlərində, klassik ədəbiyyatla bağlı toplularda şairin divanından söhbət açılmış, ondan nümunələr nəşr edilmişdir. İlk dəfə klassik ədəbiyyatımızın tanınmış tədqiqatçısı professor Xəlil Yusifli tərtibçisi və ön sözünün müəllifi olduğu "XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan poeziyasından seçmələr" adlı antologiyada həmin divanın konkret tarixlərə istinadən "Vərqa və Gülşə" müəllifi Məsihiyə aid olmadığını göstərmişdir [1, s.270]. Sonralar filologiya elmləri doktorları Paşa Kərimov və Ataəmi Mirzəyev tərəfindən aparılan araşdırmalar əsasında da həmin

divanın XVI əsrdə yaşamış Məsihi təxəllüsü başqa bir şairə məxsus olduğu qənaətinə gəlinmişdir [2, s.75-76; 3, s.919-920].

Məsihi Təbrizinin lirik şeirlər divanı mövzu, forma və janr rəngarəngliyi ilə yanaşı, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Şairin şeirləri divan ədəbiyyatına məxsus ahəng yaradan vasitələrdən istifadə baxımından da öz zənginliyi ilə seçilir. Bildiyimiz kimi, divan şeirində ahəng yaradan əsas vasitələr içərisində vəzn, qafiyə və rədifin xüsusi yeri vardır. Bu məqalədə də şairin divanında istifadə edilən rədiflər xüsusi tədqiqat obyektinə kimi götürülmüşdür.

Əsas hissə / Main Part

Məlumdur ki, "şeyrdə misranın axırında, qafiyədən sonra gələn söz, yaxud ifadə" rədif adlanır [4, s.181]. Divan ədəbiyyatında rədifli şeirlərə xüsusi diqqət yetirilmiş və onlar məhz rədifə görə də adlandırılmışdır. Rədifdən geniş şəkildə istifadənin əsas şərtlərindən biri onun şeiri daha ahəngdar və oxunaqlı etməsi ilə bağlıdır. Bundan başqa, klassik şairlər öz sənətkarlıq qüdrətlərini, söz bacarıqlarını göstərmək üçün müxtəlif formalı rədiflərə müraciət etmişlər. Təsədüfi deyil ki, eyni bir rədifə müraciət etmək bir ənənə şəklini almış, bir şairin istifadə etdiyi rədiflərdə sonralar çoxlu sayda əsərlər qələmə alınmışdır. Bu baxımdan divan ədəbiyyatında nəzirəçilik ənənəsinin inkişafında rədifin də rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Odur ki, Məsihinin lirik şeirlər divanında istifadə edilən rədiflər bir çox cəhətdən diqqəti çəkir. Belə ki, şairin şeirlərində işlədilmiş rədiflərin bir qismi onun özünün orijinal yaradıcılığının məhsulu, digər bir hissəsi isə sələflərindən bəhrələnmə kimi dəyərləndirilə bilər. Bu baxımdan Məsihinin istifadə etdiyi rədiflər çoxcəhətli funksiyası ilə seçilir. Şairin divanında istifadə edilən şeir janrlarının əksəriyyətində rədif vardır. Örnək olaraq "Qərib", "Gedər", "Etmişəm", "Sultanum", "Pərişan", "Gəlmədi" və s. bu kimi çoxsaylı qəzəlləri göstərə bilərik.

Məsihinin istifadə etdiyi rədiflər, eyni zamanda şeirin məzmunu haqqında az da olsa, təsəvvür yaratmağa kömək edir. Həmin rədiflər

əsas fikir və ideyanın üzə çıxarılmasında da xüsusi önəmə malikdir. Məsələn:

*Can fəda tündü xü yığıtlarqa,
Tündü cəngü yığıtlarqa.* [5, s.58]

Bir beyti verilmiş "Yığıtlarqa" rədifli qəzəldə müəllifin igidlərə xüsusi dəyər verdiyinin və onların qəhrəmanlığını yüksək qiymətləndirdiyinin şahidi olur.

Məsihinin divanında yer alan şeirlər əsasında aparılan hesablamaya göstərir ki, şairin 163 şeirində rədif işlənmişdir. Həmin rədiflərin işlənmə tezliyi janrlar üzrə belədir: 96 qəzəl, 63 rübəi, 2 müsəddəs, 2 təxmis. Bu nümunələrdə işlədilmiş rədiflər olduqca rəngarəng və müxtəlifdir. Onları bir neçə formada qruplaşdırma bilərik: söz sayına görə, nitq hissələrinə aidliyinə görə, eyni zamanda milli və ya alınma sözlərdən ibarət olmasına görə.

Söz sayına görə rədiflər. Məsihinin işlətdiyi rədiflər neçə sözdən ibarət olması baxımından diqqəti cəlb edir. Şairin yaradıcılığında bir, iki və üç sözdən ibarət olan rədiflərə rast gəlinməkdədir. Bir sözdən ibarət olanlar Məsihi divanında üstünlük təşkil edir: 73 qəzəl, 38 rübəi, 1 müsəddəs, 1 təxmis. Örnək olaraq aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

*Eşq ataşıda könlüm mürği-kəbabə bənzər,
Xuni-cigərdin aşkim gülün şarabə bənzər.*

[5, s.70]

*Canım necə ola zar sınızsız,
Məhcur könlü fikar sınızsız.* [5, s.81]

*Yüz vay ki, yarum mənqə əğyar olmuş,
Əğyarə mənim rəğmüm eylə yar olmuş.* [5, s.174]

Şairin eşq, hicran, ayrılıq hissələrini əks etdirən bu nümunələrdə işlədilmiş "Bənzər", "Sınızsız", "Olmuş" sözləri rədifdir. Oxunaqlığı artırmaq və yazılan şeirləri daha yaddaqalan etmək üçün şairlər iki və daha artıq sözdən ibarət olan rədiflərə də müraciət etmişlər. Məsihi yaradıcılığında 17 qəzəl, 23 rübəi, 1 müsəddəs və 1 təxmisdə iki sözdən ibarət rədiflərə təsadüf edilir. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

*Ol qaməti rəftaruna qurban olayım,
Ol zülf ilə rüxsaruna qurban olayım.* [5, s.180]

*Açıldı gülü fəslə-bahar oldi yenə,
Bostan ilə bağ laləzar oldi yenə.* [5, s.185]

*Dərdə dəvə eyləmədən, eyləmi,
Rəhm mənqə eyləmədən, eyləmi?* [5, s.127]

Təqdim edilən nümunələr iki sözdən ibarət örnəklərə aid olmaqla yanaşı, Məsihinin dünya görüşündən, müraciət etdiyi mövzulardan da xəbər verir. İlk parçada işlədilmiş "qurban olayım" rədif Məsihinin şifahi xalq ədəbiyyatından yararlandığını göstərdiyi kimi, dünvəyi eşq mövzusunda da müraciət etdiyinin göstəricisidir. "Oldi yenə" rədifli rübəidə şair gözəl peyzaj lirikası yaratmışdır və şeiri nəzərdən keçirən zaman müəllifin həm məzmun, həm də qafiyə və rədif baxımından Xətayinin "Oldu yenə" rədifli qəzəlindən təsirləndiyini açıq-aydın görmək mümkündür. Sonuncu nümunədə isə Məsihi rədif və bədii sual kimi poetik vasitələrdən ustalıqla istifadə edərək ritmik bir qəzəl yaratmağa nail olmuşdur.

Araşdırma zamanı diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri Məsihinin xitab formasında olan rədiflərə müraciətidir. Klassik şairlərin əksəriyyətinin yaradıcılığında yer alan müraciət xarakter

li rədiflər şairin yaradıcılığında da özünü göstərir:

*Lalə tək bağrımgə qoydun daği-hicran,
ey fələk,
Qönçə tək könlümü qıldın təhbətəh qan,
ey fələk.* [5, s.94]

*Qəm iməs gər eşq ara çəkdün mələlət,
ey könlü,
Nişi-möhnət birlə irir nuşi-rahət,
ey könlü.* [5, s.100]

*Tut bir neçə cam dəmbədəm, ey saqi,
Ta rəf könlüdin olə qəm, ey saqi.* [5, s.189]

Şair "fələyə", "könlü", "saqiyyə" müraciət edərək qəm, kədər hissələrini ifadə edir. Məsihi yaradıcılığında üç sözdən ibarət olan rədiflərə də müraciət etmişdir: 3 qəzəl, 3 rübəi. Bir neçə nümunəyə diqqət edək:

*Dedüm ki, dərdə eylə dəvə, dedi, ya nəşib,
Dedüm ki, əhdə eylə vəfa, dedi, ya nəşib.* [5, s.61]

*Mənum hicran ara zar olduğumni yar
bilmasmu?*

*Qəmü dərdə giriftar olduğumni yar
bilmasmu?* [5, s.119]

*Yüz sükr ki, qəmdin könlü oldi azad,
Bidadı sitəmdin könlü oldi azad.* [5, s.170]

Şairin yaradıcılığında bu kimi örnəklərin sayı az olsa da, sənətkarlıq baxımından yüksək mövqedədir. Çünki bu tipli şeirlərin yazılması xüsusi sənətkarlıq tələb edir. İlk nümunədə Məsihi bir beytdə müxtəlif poetik ünsürlərə müraciət edərək gözəl bir şeir nümunəsi yaratmışdır. Bu nümunədə şair rədifdən başqa, təkrir və hacibdən də istifadə etmişdir. Bildiyimiz kimi, təkrir bədii əsərdə eyni sözün, söz qrupunun, ifadənin məqsədli şəkildə təkrar olunmasına deyilir. Verilmiş nümunədə "Dedüm ki" ifadəsi hər beytin əvvəlində işlədilərək təkrir yaratmışdır. Digər poetik ünsür isə hacibdir. Divan ədəbiyyatında bəzi şairlər şeirin əsl qafiyəsindən qabaq müstəqil sözlər işlədib və onu şeirin axı-

rına qədər bütün beytlərdə təkrar edirlər. Bu cür sözlərə hacib deyilir [6, s.223]. Burada da “eylə” sözü hacibə nümunə göstərilə bilər.

Nitq hissələrinə aiddiyinə görə. Məsihi yaradıcılığında rədiflərin araşdırılması zamanı məlum olur ki, müəllif rədif yaratmaq üçün müxtəlif nitq hissələrinə müraciət etmişdir ki, onların içərisində isim və feillər say baxımından daha çoxdur.

İsmlər: “Aqibət”, “Bahar”, “Bais”, “Bələ”, “Dildarım”, “Eşq”, “Əlminnətullillah”, “Fəraq”, “Göz”, “Könlüm”, “Qədəh”, “Nərgisün”, “Səadət”, “Sədəqə”, “Sultanum”, “Şərt”, “Vəfa” və s.

Feillər: “Bənzər”, “Bilə”, “Bulmadı”, “Bulmay”, “Etməgil”, “Etməmiş”, “Etməşdürür”, “Etəcəksən”, “Eyləyə”, “Gəldi”, “Gəlmədi”, “Gedər”, “Getdi”, “Göstərür”, “İrür”, “Keç”, “Qomaz”, “Qorxaram”, “Qurban olayım”, “Ola”, “Taptım”, “Yətər” və s.

Sifətlər: “Küstax”, “Ləziz”, “Müəzzəm”, “Müştağ”, “Qərib”, “Sinsiz”, “Yigit”, “Yigirlərqa” və s.

Əvəzlilər: “Anın”, “Anqa”, “Bu”, “Mənqa”, “Mənum”, “Mini”, “Sənqa” və s.

Say və zərflər: “Az”, “Yenə” və s.

Köməkçi nitq hissələri: “Barıda”, “Cüda”, “Kaş ki”, “Kimi”, “İçün” və s.

Məsihi yaradıcılığında söz-xəbər (“Bar” (Var) və ayrılıqda işləmə bilməyən hissəciklərdən ibarət (“İməs”) rədiflərə də rast gəlinir.

Milli və ya alınma sözlərdən ibarət olmasına görə. Verilmiş nümunələrdən görüldüyü kimi, rədif formasında işlədilan sözlərin əksəriyyəti milli mənşəlidir və bunların əsas payı feillərin üzərinə düşür. Lakin alınma sözlərin payı da az deyil. Bu da şairin klassik kitab üslubunda yazıb-yaratması ilə bağlıdır. Belə rədiflərə daha çox isim və sifətlərdə rast gəlinir: “Aqibət”, “Bais”, “Bələ”, “Dildarım”, “Eşq”, “Könlüm”, “Küstax”, “Müəzzəm”, “Müştağ”, “Sədəqə” və s.

Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, rədifdən istifadə şeirdə əhəndarlığı, oxunaqlığı artırdığı kimi, nazirçilik ənənəsinin öyrənilməsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, işlədilan ifadələr sayəsində müəllifin özündən öncəki ədiblərin hansının yaradıcılığından bəhrələndiyini, təsirləndiyini, hansı şairə heyranlıq duyduğunu asanlıqla müəyyən etmək olur. Məsihinin

qələmə aldığı şeirləri araşdıran zaman onun daha çox Məhəmməd Füzuli və Əlişir Nəvai, qismən isə Şah İsmayıl Xətayi kimi şairlərin rədiflərindən bəhrələndiyini aydın şəkildə görmək mümkündür. Bu təsir özünü yalnız qafiyə və rədiflərdə deyil, məzmun oxşarlığında da büruzə verir. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək:

Füzulidə:

*Bülbül-zarəm, güli-rüxsari-alindən cüda,
Tutiylaləm, şəkərnisbat məqalindən cüda.* [7, s.332]

Məsihidə:

*Gözlərim giryən irür ol ləli-xəndəndin cüda,
Rüzgarum tirə ol zülf-pərişəndin cüda.* [5, s.59]

Füzulidə:

*Nola gər qucsa miyanın kəməri-zər küstax,
Gətirib çoxları ortaya zər, eylər küstax.* [7, s.93]

Məsihidə:

*Xoş ol kim, gəcə qılsam uar etti yanında ca
küstax,
Girər çün aşınanun mənzilinqə aşına küstax.* [5, s.67]

Xətayidə:

*Dilbərə, hüsnini sənə afitab etmişdürür,
Bilməzəm neyçün gözümədən də hicab
etmişdürür.* [8, s.58]

Məsihidə:

*Ah kim eşqin mini bəs natəvan etmişdürür,
Natəvan acizü bixaniman etmişdürür.* [5, s.80]

Xətayidə: *Ta badeyi-xoşgüvar var, ey saqi,
Ta vardır əlində ixtiyar, ey saqi.* [8, s.224]

Məsihidə:

*Tut bir neçə cam dəmbədəm, ey saqi,
Ta rəf könlüdin olə qəm, ey saqi.* [5, s.189]

Nəvaiddə:

*Eşurun dardimni zoxir kildi afğon okibat,
Asrağan rozimni eydi seli mujqon okibat.* [9, s.72]

Məsihidə:

*Ey fələk, canımğa qoydun daği-hicran
aqibət,
Eylədüün qəm utiğə könlümni büryan aqibət.* [5, s.64]

Nəvaiddə:

*Avval ista manzili amnu xarifi soda top,
Çünkü bu ikki muyassaar büldi, nuklu boda
top.* [9, s.68]

Məsihidə:

*Ta ki, meydan içrə oynar lütf ilə ol mah top,
Gögdə məh şövqidin olur gah çövgən, gah
top.* [5, s.62]

Verilən nümunələrdən görüldüyü kimi, Məsihi sələflərindən bəhrələnərək eyni rədifli şeirlər qələmə alsada, onlarda şairin özünəməxsus üslubu da qabarıq nəzərə çarpır. Bu işə onun sələflərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnməsinin göstəricisi kimi dəyərləndirilməlidir.

Məsihinin divanında işlənmiş rədiflərin tədqiqi zamanı məlum olur ki, şair eyni rədifə dəfələrlə müraciət etmişdir, məsələn: “Qurban olayım” (4 dəfə), “Etdi fəraq”, “Biş iməs”, “Vəfa”, “Bais” (3 dəfə), “Cüda”, “Ey çərx”, “İrür” (2 dəfə) və s.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Məsihi divanında yer alan şeirlərdə istifadə edilən rədiflərin tədqiqi göstərir ki, şairin yaradıcılığında müxtəlif formalarda, zəngin və rəngarəng rədiflərdən istifadə olunmuşdur. Həmin rədiflər şeirlərdə ahəng baxımından melodikliyi təmin etməklə yanaşı, müəllifin sənətkarlıq baxımından da xüsusi bacarığından

xəbər verir. Məlum olur ki, Məsihi həm özünün orijinal, həm də sələflərindən yaradıcı şəkildə istifadə etdiyi rədiflər vasitəsilə şeirlərinə ayrıca bir ritm və ahəng gətirmişdir. Şairin divanının bu baxımdan araşdırılması orta əsrlər Azərbaycan divan şeirində rədif sisteminin öyrənilməsi sahəsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat / References

- XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan poeziyasından seçmələr (tərtib, ön söz və çevrilmələr Xəlil Yusiflinindir). Bakı: OKA Ofset Nəşriyyat-Poliqrafiya Şirkəti, 2007.
- Paşa Kərimov. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Red. Məmməd Adilov. Bakı: Nurlan, 2011.
- Atəmi Mirzəyev. Məsihi / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. On cildə, III cild. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (XII-XVI əsrlər). Akademik İsa Həbibbəylinin ümumi redaktorluğu ilə. Bakı: Elm, 2020.
- Əziz Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Red. İmran Xəlilov. Bakı: “Azərbaycan ensiklopediyası” NPB, 1998.
- Məsihi. Divan (tərtib edən: Ə.Səfərlil). Red. Çingiz Sadıqoğlu. Bakı: Elm, 2012.
- Atəmi Mirzəyev. Nəsiminin Azərbaycan-türk divanının vəzn və qafiyə sistemi. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi (Kollektiv). Bakı: Elm, 2019.
- Məhəmməd Füzuli. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Altı cildə. I cild. Bakı: Şərç-Qərb, 2005.
- Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri (tərtib edən: Əliyaz Səfərlil, Xəlil Yusifli). Bakı: Şərç-Qərb, 2005.
- Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. А.Навоий; тахрир хайъати А.Каюмов, А.Рустамов, Н.Комилов (масъул мухаррир) ва бошк; Х.Сулаймон нашри асосида матнни лугат ва изохлар билан кайта нашрга тайёрловчи О.Давлатов. – Т.: «Tamaddum», 2011.

Редиф и его положение в «Диване» Масихи Табризи

Пери Гумбатова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: hasanlipari@gmail.com

Резюме. В статье рассматриваются редифы, использованные в литературном поэтическом диване поэта XVI века Масихи Табризи, специально не изученные до сих пор и их место, роль и поэтическая функция в тексте. Отмечается, что используемые поэтом редифы, помимо раскрытия внутреннего мира стиха, служат его обогащению с точки зрения ритма, мелодики и интонации. Употребляемые в стихах Масихи редифы привлекают внимание также своим богатством и красочностью. Это достигается благодаря тому, из скольких слов состоит редиф, к каким частям речи они принадлежат, родным и заимствованным словам, использованным в редифе.

Стихи Масихи с присущими его перу оригинальными редифами, с опорой на творческое использование редифов в стихах своих предшественников, несут в себе особый ритм и мелодику. Исходя из этого, исследование «Дивана» поэта имеет особое значение в области изучения системы редифов.

Ключевые слова: Масихи, диван, мелодика, рифма, редиф